

מ י כ ל ט י ק ו צ ' י נ ס ק י

הספק והדמאי: לשירותה של הבניה חברתית

- א. פתיחה
- ב. משניות דמאי והגדרת הדמאי
- ג. המתח הבסיסי לגבי מהותו של הדמאי
- ד. האיסור שבדמאי
- ה. גישות פרשניות שונות ביחס לדמאי
- ו. מהותו של הדמאי - הצעה מחודשת
- ז. סיכום

א. פתיחה

מושג יסודי ועצמאי בהלכות תרומות ומעשרות הוא ה'דמאי' - שלעניינו הוקדשה מסכת שלמה בסדר זרעים והוא מופיע בהקשרים רבים במשנה ובתלמודים. הדמאי הוא מושג תנאי מחודש, שאינו מצוי במקורות המקראיים, ומקובל לומר שהוא מתייחס לפירות עם הארץ, שלגביהם יש ספק האומנם הופרשו מהם תרומות מעשרות, וכלשון הרמב"ם: אבל עמי הארץ פירותיהן ספק ואין נאמנין לומר "מעושרין הן", וזהו הנקרא דמאי.

(משנה תורה, הל' מעשר ט, א)

היסוד שעליו בנויה מסכתא זו הוא מה שאני אומר, שהדמאי הוא הדבר הספק שלא ידוע אם הופרשו ממנו מתנות ה' או לא.

(פירוש המשנה לרמב"ם, דמאי א, א).

אלא שההתחקות אחר משמעות האיסור מזמנת קושי: במקורות התנאיים אין למצוא הסבר לקסיקלי ברור למושג זה, אלא רק הסבר היסטורי על הסיבות שהביאו לגזרה

זו (שגזר יוחנן כוהן גדול); והסבר זה אינו מספק תשובה לשאלה איזה איסור לפנינו ומהי מהותו.

באופן דומה לא ברורה משמעותו המילולית של המושג. מוצאה של המילה 'דמאי' אינו השפה העברית, ולפיכך ניתן למצוא שפע הסברים לפירושה של המילה ולמשמעותה. כדוגמה יש לציין את דבריו של בעל 'כפתור ופרח' המביא שלוש הצעות לפירוש המילה (חלקן נזכרו בדברי קודמיו):

דמאי הוא כמו שגדרו הגאון [רבי שרירא] ז"ל, וכן הלוקח מעם הארץ נקרא דמאי, והוא לשון שאלה דא מאי, וי"א דמאי: ד' מן מ' א' מיו"ד, ומאכילין את העניים דמאי במסכת דמאי,² מוציאין נוטריקון לו די מחסורו אשר יחסר. (הרב אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, פרק ב)

לפי הפירוש הראשון, המילה 'דמאי' רומזת לצירוף 'דא מאי' (כלומר 'זה מה') ומלמדת על מצב הספק הנלווה לדמאי. לפי הפירוש השני, עצם המילה רומזת על מעשרות: ערכה המספרי של האות ד' הוא עשירית מזה של האות מ', וערכה המספרי של האות א' הוא עשירית מזה של האות י'. לפי הפירוש השלישי, לפנינו ראשי תיבות של המילים "די מחסורו אשר יחסר" (דברים טו, ח) - והללו רומזים לכך שמותר להאכיל דמאי לעניים.³ למעשה, שלוש ההצעות נוגעות למישורים שונים של הדמאי - הראשונה למהות האיסור, השנייה לחובת הפרשה, והשלישית לדין מדיני - ודומה כי אין בכך פלא ולפנינו עדות למבוכה הכללית העוטפת את מושג הדמאי.

כך או כך, למרות חוסר הבהירות בנוגע להגדרתו המדויקת של הדמאי, בתודעה ההלכתית התקבעה והתקבלה הגדרת הדמאי כספק טבל, כפי שראינו לעיל בשם הרמב"ם. אולם הגדרה זו טומנת בחובה תמיהה לא־פשוטה: אם הדמאי הוא אכן ספק טבל, מתבקש היה שהלכות ספקות תלווינה את הטיפול ההלכתי בו, שהרי סוגיית הספקות זכתה לדין מעמיק במקורות חז"ל ואין זה נושא חדש. יתר על כן: מושגי הספק (או הספק באיסורים) אינם עומדים בפני עצמם, אלא הם כצל הנלווה לכל איסור, ואם

1 ראו: תוספתא (ליברמן), סוטה יג, י; סוטה מח ע"א ומקבילות נוספות. אלסטר טוענת שמדובר בברייתא מעובדת וכי זהו הסבר מאוחר לאיסור קדום יותר. ראו: רות אלסטר, "משמעות המונח דמאי במקורות התנאים", סידרא, כט (תשע"ד), עמ' 5-38; הנ"ל, היבטים דתיים וחברתיים של הלכות דמאי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תש"ע. אנו דנים כאן בתופעה ההלכתית ולא בשאלה ההיסטורית.
2 כלשון המשנה: "מאכילין את העניים דמאי..." (משנה, דמאי ג, א). נעסוק בדין ייחודי זה להלן.
3 הירושלמי (מעשר שני ה, ה) מפרש "דמי תיקן, דמי לא תיקן" כלומר "דומה לתיקן, דומה לא תיקן" (ראו חנוך אלבק, פירוש לשישה סדרי משנה, ירושלים 1988, סדר זרעים, עמ' 69). להצעות אחרות וסיכום כלל הדברים בעניין זה ראו אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'דמאי', טור תקנב.

באנו לייחד לכל ספק וספק מסכת נפרדת - אין לדבר סוף. מדוע אפוא ראה רבי לייחד מסכת שתעסוק בעניינם של פירות ספק טבל?⁴ ההצעה כי דמאי אינו אלא פירות ספק טבל מעלה אם כן קשיים לא־פשוטים, ולכך נבקש להקדיש את השורות הבאות. במאמר שלפניכם נעקוב אחר המשניות במסכת דמאי ואחר הסוגיות המפוזרות בתלמודים בעניין הדמאי, ונבקש להסיק מתוכן על מהות הדמאי. בשולי המאמר נעלה הצעה שעשויה לשפוך אור מסוים על מושג הדמאי וליישב, ולו במעט, את תמיהותינו.

ב. משניות דמאי והגדרת הדמאי

חוסר בהירות מקדם את פנינו בבואנו לחלץ תובנות בדבר מהותו של הדמאי מתוך מסכת דמאי עצמה. המסכת פותחת בעיסוק מיידי בפרטי דיניו של הדמאי, ולמרות הציפייה למבוא מסודר - לא מוצג הדמאי ולא מוסברת מהותו.⁴ לא זו אף זו: במקום לפתוח בעצם האיסור, המסכת פותחת בתיאור "הקלין שבדמאי", וכביכול אומרת "יודעים אנו מהו דמאי ואין לנו אלא לברר מה דינם של יוצאי הדופן, הקלים שבדמאי":

הקלין שבדמאי - השיתין והרימין והעוזרדין ובנות שוח ובנות שקמה ונובלות התמרה והגופנין והנצפה; וביהודה - האוג והחומץ שביהודה והכסבר.

רבי יהודה אומר: כל השיתין פטורין חוץ משל דופרה, כל הרימין פטורין חוץ מרימי שיקמונה; כל בנות שיקמה פטורות חוץ מן המוסטפות.

(משנה, דמאי א, א)

באופן עקרוני ניתן היה לפענח מהו דמאי מתוך הבנת עניינם של המינים "הקלין שבדמאי" הפטורים מהפרשת תרומות ומעשרות,⁵ אך לא ברור מה משותף למינים אלו ומה מגדיר אותם כ"קלין שבדמאי", וממילא לא מובן מה פשרו של מעמד מיוחד זה. על פניו נראה כי מדובר במינים לא־חשובים וייתכן שמשום כך לא גזרו בהם את דין הדמאי; אולם לשם קביעה כזו יש להניח שדין הדמאי אינו ספק של איסור דאורייתא (שהרי לא ניתן להתיר איסור ספק במקרים מסוימים רק מפאת חוסר החשיבות של מינים כלשהם).

4 מצב זה כמובן אינו כה חריג, והוא מצוי גם במסכתות אחרות: מסכת שבת אינה פותחת ברשימת המלאכות האסורות בעשייה בשבת; מסכת פסחים אינה פותחת בהגדרת החמץ; ומסכת ברכות מתחילה מזמן קריאת שמע בערבית מבלי שהיא מעירה על עצם החיוב (כפי שכבר העירו בברכות ב ע"א). עם זאת, כיוון שמסכת דמאי עוסקת בתקנת חז"ל, ישנה ציפייה למבוא מסודר יותר (כשם שהדין בחנוכה נפתח בכרייתא שעניינה "מאי חנוכה", ראו שבת כא ע"ב).

5 למעשה, דינם של הקלים שבדמאי לא התבאר בדברי תנא קמא והוא מובן רק מתוך דבריו של ר' יהודה.

הסבר אפשרי לכך הוא שמדובר בפירות זולים ומצויים אשר עמי הארץ מעשרים אותם מפני שהנזק הכלכלי הכרוך בעישורם זניח.⁶

הסבר אפשרי אחר (המופיע גם ב'פירוש המשנה לרמב"ם') לדין המשנה הוא שמדובר בגידולי בר שאינם מצריכים טיפול וכיוון שלגידולי בר כאלו אין בעלים בדרך כלל, יש להניח שהם פטורים מתרומות ומעשרות; משום כך, הספק לגבי מינים אלו קטן למדי והם מוגדרים כ"קלין שבדמאי".

כך או כך, דומה כי כיוון שגם בדמאי קלאסי ההפרשה היא מספק ואילו במקרה של מינים אלו מוטל צל כבד על עצם החיוב המקורי - פטרה המשנה מינים אלו לגמרי. כך אכן כתב הרמב"ם, בבואו להסביר את עניין "הקלין שבדמאי". לשם כך הוא משתמש במושג 'ספק ספיקא' תוך שהוא מציע את המכנה המשותף למינים המנויים במשנה:

וענין הקלים, שאלו הדברים שמנה דינם קל ואינם חייבים בשום דבר מחובות הדמאי - לא תרומת מעשר ולא מעשר שני. והטעם: מפני שאלו שמנה הם פירות אילנות מדבריים ואינם קנין אדם אחד, ומעט מאד נוטע אותם אדם אחד, ולכן הם הפקר על הרוב, וכבר ביארנו שההפקר אינו חייב במעשרות. נמצא שיש בהם שני ספיקות: האחד שמא הם מן ההפקר שמא אינם מן ההפקר; ואם תאמר שהם מן השמור, שמא הופרשו מהם המתנות או לא הופרשו - ואצלנו כלל: תרי ספיקי להקל.

(פירוש המשנה לרמב"ם, דמאי א, א)

אם כן, הרמב"ם מבאר שבקלים שבדמאי יש שני ספיקות: הספק הראשון הוא האם הפרי חייב בכלל בתרומות ומעשרות שכן אפשר שהוא הפקר; והספק השני הוא שמא כבר הופרשו ממנו תרומות ומעשרות.

'תמונת מראה' למשנה הפותחת את מסכת דמאי נמצאת בתחילת פרק ב' של המסכת. במשנה א' בפרק ב' צוינו סוגים שונים של פירות שהם דמאי בכל מקום:

ואלו דברים מתעשרין דמאי בכל מקום: הדבילה והתמרים והחרובים האורז והכמון. האורז שבחוצה לארץ - כל המשתמש ממנו פטור.

(משנה, דמאי, ב, א)

6 לשם כך עלינו להניח את דבר קיומו של קשר בין פירות דמאי לבין עמי הארץ, אף שזהו עניין שאין לו ביטוי לאורך הפרק הראשון במסכת. הערה זו נכונה גם לגבי הסברו של הרמב"ם המבוסס על המשך המסכת. מובן שניתן להניח את קיומו של קשר כזה על בסיס המשך המסכת, אך אין זה מוכרח. מקור האפשרות פרשנית זו נמצא בירושלמי המובא בהמשך. אפשרות אחרת עולה בדברי ר' יוחנן בירושלמי.

יש להניח, בהתאמה לדברינו לעיל, כי הסיבה לכך היא שמינים אלו לעולם אינם גדלים בר ולעיתים נדירות ביותר מוצאם מן ההפקר.

נשוב אל הפרק הראשון של המסכת. במשניות ב' ו'ד' בפרק הראשון מתבארים כמה מדיניו הבסיסיים של הדמאי עצמו, אלא שאין זה הדין היסודי של הדמאי אלא רשימת השלכות על מעמדו של המעשר השני הנמצא בו:

הדמאי - אין לו חומש, ואין לו ביעור, ונאכל לאונן, ונכנס לירושלם ויוצא, ומאבדין את מעוטו בדרכים, ונותנו לעם הארץ ויאכל כנגדו, ומחללים אותו כסף על כסף, נחשת על נחשת, כסף על נחשת, ונחשת על הפירות, ובלבד שיחזור ויפדה את הפירות, דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים: יעלה הפירות ויאכלו בירושלם.

(משנה, דמאי א, ב)

אם כן, כאשר פודים את המעשר השני של דמאי - אין מתחייבים בתוספת חומש (כשם שמתחייבים בפדיון מעשר שני רגיל); אין חובת ביעור על מעשרותיו, ובאופן דומה פדיונם וחיילולם נעשים גם בדרך של המרת מטבעות 'חריפים' במטבעות פחותים,⁷ ויש בו קולות נוספות כפי שנזכר במשנה.

במשנה ד' מתבאר מעמדו של הדמאי לעניינים הלכתיים שונים - כגון: עירוב, זימון, ואופן זמון הפרשת מעשרותיו - שבהם הוא נבדל מטבל רגיל:

הדמאי - מערבין בו ומשתתפין בו ומברכים עליו ומזמנין עליו ומפרישין אותו ערום בין השמשות. הא⁸ אם הקדים מעשר שני לראשון, אין בכך כלום. שמן שהגרדי סך באצבעותיו - חייב בדמאי; ושהסורק נותן בצמר - פטור מן הדמאי.

(משנה, דמאי א, ד)

דמאי אינו נכלל אפוא בגדר איסורי אכילה רגילים ולכן, אף שהוא 'מחוסר עישור' ניתן לערב בו, לברך עליו ולזמן עליו.

7 ראו בבא מציעא נה ע"ב ואילך (והבחנות האמורות שם בין "טיבעא" לבין "פירא", הדיון על פדיון מעשר שני, פדיון פירות על פירות ועוד).

8 הלשון 'הא...' היא לשון הלקוחה ממדרשי הלכה שבהם מצאנו שימוש מרובה בביטויים כגון 'הא למדת' ו'הא כיצד', ראו הרב יום טוב ליפמן הלוי ה'ר, תוספות יום טוב, דמאי א, ד. יש לציין כי השימוש במילה 'הא' אינו כה חריג במשנה ראו: משנה, שבת יג, ז; יט, ב; סוטה ה, ג; מכות א, ו; ג, טו. ישנם מטבעות לשון נוספים במשניות ובתוספתא, הדומים לאלו הנהוגים במדרשי ההלכה, ודומני שהם מעידים כי מקורן של אותן משניות במדרשי ההלכה. ראו גם: שמואל ספרא, משנת ארץ ישראל: דמאי, אלון שבות 2013, עמ' 52-53 והפניות שם; אבא בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב 1967, עמ' 508-509; שמעון שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר-שבע 2006, עמ' 136.

מתוך המשניות מתגבשת תמונה כללית שלפיה יש הקלות מפליגות ביחס לדמאי,⁹ המעידות שממד ה'איסור' שבדמאי נחשב למוחלש וקלוש - והוא אף ראוי לאכילה בהקשרים שונים. באופן דומה, המעשר הניטל ממנו נחשב כמצוי ברמת קדושה פחותה ממעשר רגיל. הרושם העולה מן המשניות הוא שבניגוד לדיני ספקות הרגילים אין כאן הליכה לחומרה בדאורייתא ולקולא בדרבנן, אלא בחירה בנתיב ממוצע הייחודי לדמאי. בתחילת פרק ב' אנו מגלים שיש קשר מסוים בין דמאי ובין 'עם הארץ'; ובבת אחת נכנסים לתמונה ה'נאמן על המעשרות', ה'חבר' והדמות ההופכית להם, הלוא הוא 'עם הארץ':

המקבל עליו להיות נאמן מעשר את שהוא אוכל ואת שהוא מוכר ואת שהוא לוקח ואינו מתארח אצל עם הארץ. ר' יהודה אומר: אף המתארח אצל עם הארץ נאמן. אמרו לו: על עצמו אינו נאמן, כיצד יהא נאמן על של אחרים!?

המקבל עליו להיות חבר - אינו מוכר לעם הארץ לח ויבש ואינו לוקח ממנו לח ואינו מתארח אצל עם הארץ ולא מארחו אצלו בכסותו. ר' יהודה אומר: אף לא יגדל בהמה דקה ולא יהא פרוץ בנדרים ובשחוק ולא יהא מטמא למתים ומשמש בבית המדרש. אמרו לו: לא באו אלו לכלל.¹⁰

(משנה, דמאי ב, ב-ג)

עיקרן של משניות אלו הוא הצגת ההרחקות שיש ליצור בין 'עם הארץ' ו'חבר' או 'נאמן' - על בסיס ההבדלים ביניהם באופן שמירת הכשרות וההקפדה במצוות. בתוך הדברים מוצגת גם עמדתו של ר' יהודה שמצד אחד מבקש למצער את הביטויים החברתיים של ההבדלים בין 'נאמן' ו'עם הארץ', ומצד שני מבקש להרחיב את ההשתמעויות של היות 'חבר' גם לתחומים נוספים הקשורים ל'נקיות הדעת' ולא רק לכשרות המאכלים. כפי שראינו עד כה, פתיחתה של מסכת דמאי אינה מציגה את הדמאי כאיסור ברור, ובניגוד לתפיסה המקובלת - הגורסת שאיסור הדמאי מבוסס על עקרון ה'ספק' - איננו רואים שההלכות המתייחסות אליו פוסעות בדרך הסלולה לגבי מצבי ספק. לכך

9 לסיכום כלל ההקלות הנהוגות בדמאי ראו אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'דמאי', טור תקעד.

10 נראה שההבחנה בין 'חבר' ו'נאמן' היא שהאחרון 'מוסמך' לעניין מעשרות ואילו הראשון לעניין טהרות. ענייני הטהרות נכנסים למשנה ב'דלת האחורית', כיוון שאין זה עניינה של המסכת. ראו גם הרב יהודה ברנדס, 'עם הארץ - על אפשרות החייאתו של מושג הלכתי חברתי', אקדמות, כ (תשס"ח), עמ' 109-129, שדן במשמעות המושגים הללו במקורות התנאיים ומציע להחיותם במסגרת החברה הישראלית בת-ימינו.

מצטרפת ההלכה הקובעת שמאכילים את העניים דמאי והעדות שלפיה רבן גמליאל האכיל אף את פועליו דמאי (ייתכן שפועלים אלו היו סוג של עניים):

מאכילין את העניים דמאי ואת האכסניא דמאי. רבן גמליאל היה מאכיל את פועליו דמאי.

(משנה, דמאי ג, א)

את היתרו של תנא קמא להאכיל את העניים דמאי ניתן להסביר בשני אופנים: ניתן להסביר שהעניים יכולים לאכול את הדמאי כמות שהוא ופטורים לגמרי מהפרשת תרומות ומעשרות; אך ניתן לומר שישנה ציפייה שהעניים יפרישו בעצמם והנותן הוא שמרוויח - משום שהוא שיוצא ידי חובתו בנתינת פירות 'ברוטו'. בירושלמי הובאה מחלוקת לגבי זיהוים של אותם 'עניים':

אמר רבי יונה מתניתין בעניי חבירים ובאכסניא כר' יהושע. תני: מעשה בר' יהושע שהלך אחר רבן יוחנן בן זכאי לכלי חיל והיו אותן בני העיירות מביאין להן פירות; אמר להן רבי יהושע: אם לנו כאן חייבין אנו לעשר ואם לאו אין אנו חייבין לעשר.

רבי יוסי אומ' [ר]: בעניי עם הארץ היא מתני';¹¹ אם אמ' את בעניי חבירים נמצאת נועל דלת בפני עם הארץ. מה מקיים ר' יוסי "לאכסניא"? כהדא דתני: "הגרים עמכם" - לרבות את האכסניא. רבי לעזר אומר: זו אכסניא של גוי.

(ירושלמי, דמאי ג, א)

ר' יונה סבור שמדובר בעניים 'חברים' כלומר סומכים על המקבל שיעשר את הדמאי, ולפי שיטתו מסתבר שההיתר לתת לעניים דמאי הוא לטובת הנותן בלבד ואינו פוטר את העניים מלעשר. ר' יוסי, לעומת זאת, סבור שמדובר בעניי עם הארץ, כלומר לדבריו מותר לתת דמאי אפילו לעניי עם הארץ - אף שאנו מניחים שהם לא יעשרו את הניתן להם; ופירוש הדבר שלשיטת ר' יוסי, איסורו של הדמאי הוא איסור קלוש או איסור יחסי שניתן להתירו לצורכי צדקה.¹² הירושלמי מוסיף כי נימוקו של ר' יוסי הוא שאם נאפשר לתת דמאי כצדקה רק לעניים חברים, 'תינעל הדלת' בפני עניי עם הארץ שלא יוכלו להתפרנס.

11 ראו גם תוספות, סוכה לה ע"ב, ד"ה מאכילין את העניים.

12 בשני מקומות במשנה מבואר שהדמאי הותר גם במחנה הצבא, ראו: משנה, דמאי ג, א; עירובין א, י.

לאחר שהירושלמי דן בפירוש ההיתר להאכיל דמאי את ה"אכסניא" לשיטת ר' יוסי, הוא מעמת את דבריו עם לשון הברייתא הקובעת חובה להודיע לעניים שהפירות שהגיעו לידיהם הם פירות דמאי:

תני: צריך להודיע. על דעתיה דרבי יונה דו אמר בעניי חבירים היא מתניתא - ניחא; על דעתיה דרבי יוסי דו אמר בעניי עם הארץ היא מתניתא - אפילו מודיעו מהו מועיל?

(שם)

הירושלמי מקשה: אם נפרש כהצעתו של ר' יונה, ברורה מטרת ההודעה; אולם אם נפרש כהצעתו של ר' יוסי - מה עניינה של ההודעה? הלוא מדובר בעניי עם הארץ והם לא יפרישו תרומות ומעשרות גם אילו נודיע להם?¹³

מחלוקתם של ר' יונה ור' יוסי מעצימה את שאלתנו בדבר מעמדו של הדמאי, וייתכן שדעתו של ר' יוסי קרובה יותר למה שעולה מהמשניות השונות - שבהן מתברר שאיסור דמאי הוא איסור קל שהקשר בינו ובין הספק הטמון בו אינו בא לידי ביטוי או אינו מובלט דיו. מערכת הפטורים וההיתרים שמתארות המשניות מקשות אפוא על התפיסה שלפיה הדמאי הוא ספק דאורייתא קלאסי, ספק טבל.

ג. המתח הבסיסי לגבי מהותו של הדמאי

עיון בסוגיית הירושלמי הנסובה על ביאור משנת "הקלין שבדמאי" שהובאה לעיל מלמד כי שאלת מעמדו של הדמאי הייתה נתונה במחלוקת אמוראים, שלמעשה נחלקו האם הדמאי אינו אלא ספק טבל, או שמא ישנו מעמד עצמאי לספק טבל הנבדל מהדמאי. כך מובא בירושלמי במסכת דמאי:

הקלים שבדמאי... אמר רבי יוחנן: לפי שרוב המינין הללו אין באין אלא מן ההבקר לפיכך מנו אותן חכמים. ר' שמעון בן לקיש אמר: לא שנו אלא דמאי אבל ודאי חייבין.

(ירושלמי, דמאי א, א)

אם כן, שיטת ר' יוחנן היא שהקלים שבדמאי הם מינים שרובם הפקר וזו הסיבה לכך שאין צורך לעשרם - גם כשידוע בוודאות שהפירות לא עושרו. למעשה, ר' יוחנן מנתק

13 מלשון הגמרא בברכות מה ע"א משתמע שהדמאי מותר באכילה לעניים בלא הפרשה. הסוגיה תובא להלן בהמשך, וראו גם במקבילות: עירובין לא ע"א; פסחים לה ע"א; עירובין יז ע"א-ע"ב; סוכה לד ע"ב.

בין מושג הדמאי, כפי שהבנו אותו עד עתה, לבין קלי הדמאי. דמאי הוא ספק (מפני שמוצא הפירות מעם הארץ), ואילו קלי הדמאי הם פירות שברובם באים מן ההפקר. לדעת ריש לקיש, לעומת זאת, הקלים שבדמאי הם קודם כול פירות דמאי, היינו פירות עם הארץ, אלא שהם קלים יותר משום שמסתבר כי מקורם מן ההפקר.¹⁴ לדעתו, כשידוע שהפירות בוודאי לא עוֹשְׂרוּ - העובדה שיש ספק שמא הם מן ההפקר אין בה כדי לפטור אותם ממעשרות.

יש לציין כי דעתו של ר' יוחנן אינה מתיישבת במבט ראשון עם פשט המשנה, שהרי כיצד "קלין שבדמאי" הם פירות שבדרך כלל מן ההפקר - בלי קשר לזהות בעליהם - בעוד ה'דמאי' מייצג פירות עם הארץ. ייתכן אפוא שלדעת ר' יוחנן המילה 'דמאי' משמעה ספק כללי, והוא אינו מקבל את הגדרתם של פירות דמאי כפירות עם הארץ.¹⁵ לדידו, פירות הדמאי הם פירות שנולד ספק לגבי עישורם, ושורשו של ספק זה עשוי להשתנות: לעיתים הספק נולד מפני שהפירות הגיעו מעם הארץ; ולעיתים משום שישנה הסתברות גבוהה שאלו פירות הפקר. ספק זה האחרון קל מן הראשון, אפשר משום שהסיכוי שפרי מהמינים הנקובים לא בא מן ההפקר נמוך מאוד לעומת הסיכוי שפרי שמקורו מעם הארץ עוֹשֵׂר כדת וכדין. לפי זה, ר' יוחנן סבור ש'דמאי' הוא שם כולל לספק טבל - על צורתיו השונות, מהן קלות ומהן חמורות; ורק אליבא דריש לקיש, 'דמאי' הוא מונח המתאר באופן ספציפי פירות עם הארץ.

אם כן, כבר בדורות הראשונים של תקופת האמוראים נוכחת השאלה האם הדמאי הוא קטגוריה עצמאית או שמא אינו אלא ספק טבל, ושאלה זו מלווה את הדיון לכל אורכו. בדבבד, ההצעה להגדיר את הדמאי כספק טבל נתקלת בקשיים לא-מועטים והבולטים בהם הם רשימת ההקלות המרובות הנמנות בפרק א' משנה ב' (ראו לעיל). ואכן, כתוצאה מהן מסיק הירושלמי שדמאי אינו במדרגה של ספק טבל:

א"ר יוסי: אפילו כספק טבל לא עשו אותו; אילו בספק טבל ספק ניתקן מעשר שני ספק לא ניתקן, שמא אינו אסור לאונן? ברם הכא מותר לאונן.
(ירושלמי, דמאי א, ב)

14 הרידב"ז פירש שכיוון שמדובר בפירות זולים, גם עמי הארץ מעשרים אותם (משום שאין בעישורם הפסד משמעותי). לעומת זאת בעל פני משה הסביר שזהו 'ספק ספיקא' וכך הסביר הרמב"ם גם בפירוש המשנה (ראו לעיל) ודומה שפירש זאת לפי שיטת ריש לקיש שבירושלמי.

15 ראו שאול ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 409. ליברמן מפנה שם למקורות נוספים שבהם משמש המונח 'דמאי' במשמעות של ספק - ללא קשר לפירות עם הארץ.

ר' יוסי טוען שאילו היה הדמאי ספק טבל בעלמא, הוא לא היה מותר לאונן, ולפיכך אין לראות בו ספק איסור קלאסי. אף השימוש במילים "עשו אותו" מרמז שאין כאן דיני ספקות רגילים.

דברינו עד עתה מציגים בבהירות יתרה את הקשיים וההיסוסים לגבי מהותו של הדמאי אשר, כפועל-יוצא, מקשים על הגדרתו המדויקת ומעמדו ההלכתי (ודימויו למודל הלכתי אחר), ודומה שלשם כך נדרשת עבודת בילוש והתחקות - וזאת נעשה כעת: נצא למסע בין המקורות השונים על מנת לפענח את מעמדו של הדמאי המשתקף בין שיטיהם.

ד. האיסור שבדמאי

1. איסור מוחלש

במשנה במסכת ברכות נקבע:

שלשה שאכלו כאחת חייבין לזמן.

אכל דמאי, ומעשר ראשון שנטלה תרומתו, מעשר שני והקדש שנפדו, והשמש שאכל כזית, והכותי - מזמנין עליו.¹⁶

אכל טבל, ומעשר ראשון שלא נטלה תרומתו, ומעשר שני והקדש שלא נפדו, והשמש שאכל פחות מכזית, והנכרי - אין מזמנין עליו...

(משנה, ברכות ז, א)

המשנה מציגה לפנינו רשימת מקרים הלכתיים שבהם ניתן לזמן, אף שלכאורה נדמה היה שאין לעשות זאת, והיא 'אורזת' את הדמאי יחד עם דברי מאכל מותרים לחלוטין ואיסורים קלים. כנגדם היא מציבה 'חבילה' אחרת שדינה חמור יותר ושהאוכל מהם אינו מצטרף לזימון. למעשה, רשימת האיסורים הקלים כוללת (למעט דמאי ודברי המאכל המותרים) סוגים שונים של חיובים שאינם מעכבים את היתר האכילה.¹⁷ הנחתו

16 דברים דומים מופיעים גם במשנה במסכת דמאי (שכבר הובאה לעיל): הדמאי - מערבין בו ומשתתפין בו ומברכים עליו ומזמנין עליו ומפרישין אותו ערום בין השמשות... (משנה, דמאי ד, א).

17 כך לגבי מעשר שני והקדש שנפדו שהגמרא (ברכות מז ע"ב) מבארת שנפדו בלא נתינת חומש, והוא הדין לגבי "מעשר ראשון שניטלה תרומתו" - כלומר כאשר הלוי הקדים ולקח את המעשר שלו לפני מירווח הכרי וכך נפטר מתרומה גדולה כמבואר בגמרא שם (דרך הפרשה זו אסורה מן התורה, אך בפירות עצמם אין שום פגם למעט העובדה שתוקנו בדרך של שיבוש הסדרים. ראו: שמות כב, כח; משנה, תרומות ג, ו).

של הדמאי בתוך ה'חבורה' הזו מעמידה אותו בשורה אחת עם מה שנחשב לאי-סדרים או לפגמים שוליים, ומוציאה אותו מכלל איסורים מהותיים ועקרוניים הפוגמים את המאכל.

הגמרא על אתר דנה בכל אחד מהאיסורים שברשימה הראשונה ומבררת כיצד מתירים לזמן עליו למרות אכילתו באיסור, וכך היא מבארת לגבי הדמאי:

אכל דמאי וכו'. הא לא חזי ליה? כיון דאי בעי מפקר להו לנכסיה והוי עני, וחזי ליה, דתנן: מאכילין את העניים דמאי ואת האכסניא דמאי. ואמר רב הונא: תנא, בית שמאי אומרים: אין מאכילין את העניים ואת האכסניא דמאי.

(ברכות מז ע"א)

אם כן, הסיבה להיתרו של הדמאי היא שהוא מותר באכילה לעניים, לפי שיטת בית הלל, וכיוון שכל אדם יכול להפקיר את נכסיו ולהיכלל על ידי כך ב'קהילת' העניים - הרי שלכל אדם יש צד היתר בדמאי ולפיכך זהו אינו איסור גמור.

על פי אותו עיקרון הוסבר גם ההיתר לטלטל דמאי בשבת הנזכר במשנה:

מפנין אפילו ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה מפני האורחים, ומפני בטול בית המדרש, אבל לא את האוצר. מפנין תרומה טהורה, ודמאי, ומעשר ראשון שניטלה תרומתו, ומעשר שני והקדש שנפדו, והתרומוס היבש - מפני שהוא מאכל לעזים; אבל לא את הטבל, ולא את מעשר [ראשון] שלא נטלה תרומתו...

(משנה, שבת יח, א)

דמאי, הא לא חזי ליה? - כיון דאי בעי, מפקר ליה לנכסיה והוה עני, וחזיא ליה - השתא נמי חזי ליה. דתנן: מאכילין את העניים דמאי ואת האכסניא דמאי...

(שבת קכז ע"ב)

באותו אופן ניתן לסמוך על הדמאי כעירוב תחומין, אף שעירוב צריך להיות ראוי לאכילה:

מעריבין בדמאי, ובמעשר ראשון שנטלה תרומתו, ובמעשר שני והקדש שנפדו, והכהנים בחלה. אבל לא בטבל, ולא במעשר ראשון שלא נטלה תרומתו, ולא במעשר שני והקדש שלא נפדו.

(משנה, עירובין ג, ב)

דמאי, הא לא חזי ליה? - מיגו דאי בעי מפקר להו לנכסיה והוי עני, וחזו ליה, השתא נמי חזי ליה, דתנן: מאכילין את העניים דמאי ואת האכסניא דמאי... (עירובין לא ע"א-ע"ב)

גם למצוות הפסח ניתן לקחת מפירות הדמאי, והמשנה מלמדת כי יוצאים ידי חובת אכילת מצה במצה העשויה מתבואת דמאי (יחד עם שאר האיסורים מה'חבורה' המוכרת):

אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח... ויוצאין בדמאי ובמעשר ראשון שנטלה תרומתו, ובמעשר שני והקדש שנפדו, והכהנים בחלה ובתרומה, אבל לא בטבל, ולא במעשר ראשון שלא נטלה תרומתו... (משנה, פסחים ב, ה)

דמאי? והא לא חזי ליה! כיון דאי בעי מפקר לנכסיה הוי עני ואוכל דמאי - השתא נמי חזי ליה. דתנן: מאכילין את העניים דמאי ואת אכסניא דמאי... (פסחים לה ע"ב)

והוא הדין לעניין מצוות אכילת מרור:

ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח... ובדמאי, ובמעשר ראשון שנטלה תרומתו, ומעשר שני והקדש שנפדו.

(משנה, פסחים ב, ו)

בכל הסוגיות הללו חוזר אותו דפוס של דיון: המשנה מונה את הדמאי כמאכל כשר לעניינים מסוימים וכחלק מקבוצת פירות שיש בהם פגם שולי; והגמרא מבארת שהדמאי אינו איסור מוחלט והוא מותר באכילה לעניים - ועל כן, מבחינת הפוטנציאל, כל אדם ראוי לאכילת דמאי.

מעט שונה היא סוגיית אתרוג דמאי. אתרוג נועד לנטילה ולא לאכילה; ומאידך גיסא חובה שייחשב כדבר הראוי לאכילת האדם. גם כאן נקבע שאתרוג של דמאי כשר לנטילה על בסיס המנגנון הנזכר:

אתרוג הגזול והיבש - פסול... של תרומה טמאה - פסול; של תרומה טהורה - לא יטול, ואם נטל - כשר; של דמאי - בית שמאי פוסלין ובית הלל מכשירין... (משנה, סוכה ג, ה)

ושל דמאי מאי טעמייהו דבית הלל? כיון דאי בעי מפקר להו לנכסיה, והוי עני וחזי ליה - השתא נמי לכם קרינא ביה... ואמר רב הונא: תנא, בית שמאי אומרים:

אין מאכילין את העניים ואת האכסנאים דמאי, ובית הלל אומרים: מאכילים את העניים דמאי ואת האכסנאים דמאי.

(סוכה לה ע"ב)

הסוגיות שהבאנו עד עתה תומכות כולן בהצעה שלפיה איסורו של הדמאי חלש כיוון שבנסיבות מסוימות יש בו היתר אכילה. כמוכן זה הוא שונה מאוד מאיסורי אכילה אחרים שאינם תלויי הקשר, וניתן לומר כי זהו אינו איסור אימננטי.¹⁸

2. ספק טבל

התייחסות אחרת למעמדו של הדמאי מצויה בסוגיות אחרות בבבלי המציגות את הדמאי כאיסור שמקורו הוא הספק. הסוגיה הראשונה התומכת בכיוון זה מצויה במסכת נדרים. המשנה (שם יא, ג) עוסקת בדינה של אישה שנדרה שלא ליהנות מהבריות ומבארת שאותה אישה יכולה לאכול מ'לקט שכחה ופאה' כיוון שהללו אינם בבעלותו של אף אדם ומוגדרים כהפקר - ולכן אין באיסופם ובאכילתם הנאה מן הבריות. הגמרא על אתר מסבה את תשומת הלב להיעדרו של מעשר עני מרשימת המאכלים המותרים ומבארת שאדם המפריש מעשר עני רשאי לבחור למי לתתו ולפיכך אכילת מעשר עני יש בה משום הנאה מהבריות.¹⁹

אגב הדיון במעמדו של מעשר עני, מובאת מחלוקתם של ר' אליעזר וחכמים בשאלה אם ספק מעשר עני (כלומר מעשר עני של דמאי) מופרש בפועל או לא, וכן נידונה השאלה האם תבואה שלא הופרש ממנה מעשר עני אסורה באכילה ("טובל" את הפירות, מלשון טבל) ונטען כי העניין נתון במחלוקת בין ר' אליעזר (המתיר) וחכמים (האוסרים). בסופו של דבר ההכרעה היא שלכל הדעות מעשר עני טובל את הפירות ולכן גם ספקו טובל. מדברי הגמרא עולה אפוא ש'ספק מעשרות' שבתוך הדמאי הוא ברמת החומרה של ספק טבל.²⁰ דברים אלו מנוגדים למדי לאמור בסעיף הקודם, שבו ראינו כי הדמאי הוא חלק מ'משפחה' של איסורים אכילה קלים.

18 מחלוקת בית שמאי ובית הלל בשאלה האם ניתן להתחשב בפועל ב'מיגו' שיש בדמאי, מצטרפת לדבריו של הרב זווין המתאר את מחלוקת בית שמאי ובית הלל כנסובות על המתח שבין ה'בכוח' ל'בפועל'. ראו הרב שלמה יוסף זווין, **לאור ההלכה**, עמ' שצה.

19 להרחבה בעניין ההבדל בין מתנות עניים לבין מעשר עני (הבחנה המבוססת על ההבדל בין עזיבה לבין נתינה) ראו חולין קלא ע"ב ומפרשים.

20 מסקנת הסוגיה היא שלכל הדעות ספק מעשר עני המעורב בתבואה אוסר ('טובל') אותה, אלא שלשיטת ר' אליעזר לא נחשדו עמי הארץ על הפרשת מעשר עני ולכן מדובר בספק רחוק; ואילו לשיטת חכמים נחשדו עמי הארצות גם על מעשר עני ולפיכך מדובר בחשש סביר. הגמרא מבארת שמחלוקתם מבוססת על חיזוי ההתנהגות של עמי הארץ: לר' אליעזר, כיוון שיש אפשרות לזכות

התפיסה שלפיה הדמאי הוא ספק טבל מודגשת בצורה נאה בסוגיה במסכת מכות. המשנה מונה ברשימת הלוקים את מי שאוכל טבל ומעשר ראשון שלא ניטלה תרומתו: מתני'. ואלו הן הלוקין: הבא על אחותו, ועל אחות אביו... אכל טבל, ומעשר ראשון שלא ניטלה תרומתו, ומעשר שני והקדש שלא נפדו. כמה יאכל מן הטבל ויהא חייב? רבי שמעון אומר: כל שהוא...

(משנה, מכות ג, א)

הגמרא מבררת מה נכלל באיסור טבל שעליו לוקים, והאם גם פירות שהורמו מהם תרומות ומעשרות אך לא הורם מהן מעשר עני מוגדרים כטבל:

אמר רב: אכל טבל של מעשר עני - לוקה. כמאן? כי האי תנא דתניא: אמר ר' יוסי: יכול לא יהא חייב אלא על הטבל שלא הורם ממנו כל עיקר; הורם ממנו תרומה גדולה ולא הורם ממנו מעשר ראשון, מעשר ראשון ולא מעשר שני ואפי' מעשר עני מנין? ת"ל: "לא תוכל לאכול בשעריך" וגו' (דברים יב, יז), ולהלן הוא אומר: "ואכלו בשעריך ושבעו" (שם כו, יב), מה להלן מעשר עני אף כאן מעשר עני, ואמר רחמנא: "לא תוכל".

(מכות טו ע"ב)

כמקור להפיק ממנו את ההלכה מתבססת הגמרא על דרשת חכמים שבה מתבאר שגם מעשר עני כשלעצמו נכלל בין איסורי אכילה של טבל. בגמרא על אתר מובאת דעתו של רב יוסף המציע כי העניין נתון במחלוקת תנאים:

אמר רב יוסף: כתנאי - ר"א אומר: אין צריך לקרות את השם על מעשר עני של דמאי, וחכ"א: קורא את השם ואינו צריך להפריש; מאי לאו בהא קא מיפלגי, דמר סבר: ודאי טובלו, ומר סבר: ודאי אינו טובלו.²¹

(מכות טו ע"ב - יז ע"א)

21 במעשר עני על ידי הפקרת נכסים, יש לצפות שכך יעשו עמי הארץ וכך יזכו במעשר זה באופן המותר; ואילו חכמים סוברים שזהו הליך חריג ואנשים לא מפקירים את כל נכסיהם ומניחים אותם על קרן הצבי בתמורה לאפשרות לזכות במעשר עני של פירותיהם. כך או כך, בוודאי לשיטת חכמים "ספקו טובל" והדמאי הוא ספקו; ואם כן, לפנינו שקילות בין הדמאי לספק טבל. בהמשך מקשה אביי מדוע נחלקו חכמים ור' אליעזר על הדמאי, הלוא לפי פירוש דבריהם, המוצע על ידי רב יוסף, מחלוקתם קשורה לשאלה משמעותית יותר: האם מעשר עני ודאי הוא בגדר טבל? ואכן הגמרא דוחה ומציעה שהם נחלקו בשאלה האם בדמאי חוששים להפרשה של מעשר עני; אולם, הנחת היסוד בדמאי הוא ספק טבל נשמרת: "אמר ליה אביי: אי הכי, אדמיפלגי בספיקו ליפלגו בודאי! אלא דכולי עלמא ודאי טובלו, והכא בהא קא מיפלגי, מר סבר: לא נחשדו עמי הארץ על מעשר עני של דמאי, כיון דממונא הוא אפרושי מפריש; ורבנן סברי: כיון דטריחא ליה מילתא לא מפריש".

רב יוסף מציע אפוא שהקביעה שמעשר עני 'טובל' את הפירות אינה מוחלטת, אלא נתונה במחלוקת ר' אליעזר וחכמים לגבי החובה להפריש מעשר עני מדמאי. ראייתו של רב יוסף מבוססת על ההבנה שבדמאי יש ספק מעשר עני, וכי למי שסבור שספק מעשר עני 'טובל' את הפירות קל וחומר שמעשר עני 'טובל' אותם. כך או כך, גם מתבאר בין השיטים שישנה שקילות בין ספק מעשרות לבין דמאי, כלומר הדמאי הוא ספק טבל, וככל ספק באיסור דאורייתא דינו לחומרה ואסור לאוכלו.

3. איסור דרבנן

גישה אחרת לחלוטין לאופיו של הדמאי מצויה בסוגיה במסכת בבא מציעא הדנה בפדיון מעשר שני. ההלכה היא שכאשר פודים מעשר שני, מוסיפים חומש על ערכו; וכמאלהי עולה השאלה: מהו מעמדו של החומש? הגמרא מבררת זאת בעיקר דרך השאלה האם נתינת החומש מעכבת את אכילת הפירות והאם דינם כדין פירות שלא נפדו כלל:

איבעיא להו: חומש מעכב או אינו מעכב? ארבעה בארבעה פריק, ואכנפשיה מוסיף חומש, אלמא חומש לא מעכב, או דלמא: ארבעה בחמשה פריק, וחומש מעכב?

(בבא מציעא נד ע"ב)

רבינא מבקש ללמוד מהמשנה במסכת דמאי (א, ב) - הקובעת כי אף שמפרישים מעשר שני מדמאי, אין מוסיפים חומש בעת פדיונו²² - שחייב הוספת חומש נחות מחייב הפרשת הקרן:

אמר רבינא תא שמע: הדמאי אין לו חומש, ואין לו ביעור. הא קרן יש לו! מאי טעמא? קרן דמעכב בדאורייתא - איתא בדרבנן; חומש דלא מעכב בדאורייתא - ליתא בדרבנן.

(שם)

לדעת רבינא, אין חובה להוסיף חומש על פדיון מעשר שני של דמאי משום שמדובר במעשר שני דרבנן; ומכאן שלשיטתו הדמאי הוא איסור דרבנן.²³ תפיסה זו שונה מההצעות הקודמות: מחד גיסא, גם כאן מוצג הדמאי כאיסור מוחלש העומד בפני עצמו - באופן דומה להצעה הראשונה שראינו לעיל, שם 'נארז' הדמאי עם

22 ראו לעיל. דין זה נשנה גם ביחס לכרם רבעי במשנה, פאה ז, ו; מעשר שני ה, ג ועוד.

23 לא ברור האם זהו איסור דרבנן שיש לו עיקר בדאורייתא או שמא זהו איסור דרבנן העומד לעצמו.

איסורים קלים אחרים; אולם מאידך־גיסא, הוא אינו מוצג כאן כאיסור שמקורו מן התורה - כפי שעלה מההצעה הקודמת.²⁴

הגדרתו של הדמאי כאיסור דרבנן מצויה גם בהקשר אחר במסכת בבא מציעא. המשנה קובעת כי האוכל בשוגג תרומת מעשר של דמאי מוסיף חומש על דמי אותה התרומה:

חמשה חומשין הן, אלו הן: האוכל תרומה, ותרומת מעשר, ותרומת מעשר של דמאי, והחלה והבכורים - מוסיף חומש...

(משנה, בבא מציעא ד, ח)

בגמרא על אתר הובאה קושייתו של רבא, בשם ר' אלעזר בן פדת, לגבי חיובו של האוכל תרומת מעשר:

אמר רבא: קשיא ליה לרבי אלעזר תרומת מעשר של דמאי: וכי עשו חכמים חיזוק לדבריהם כשל תורה?...?

(בבא מציעא נה ע"ב)

הנחת היסוד של קושייה זו היא שהפרשת תרומה מדמאי היא חיוב מדרבנן באופן דומה למה שראינו לעיל בשם רבינא.

אולם הגדרתו של הדמאי כאיסור דרבנן מעלה את השאלה: מהי מהותו של איסור זה? הסוגיה במסכת ביצה (לה ע"ב) דנה בשאלה האם מקח כשלעצמו הוא גורם המחייב במעשרות, ובמסגרת זו מובאת דעה שלפיה בדבר שלא נסתיימה מלאכתו, המקח כשלעצמו אינו קובע למעשרות - גם אם אותו דבר נמכר. בברייתא המובאת שם מבואר כי אפילו הלוקח מעם הארץ דבר שלא נגמרה מלאכתו יכול להניח שהפירות מעושרים, ועל כן כשמעשרם - מעשרם רק "דמאי" ולא ודאי.²⁵ דין זה חל אפילו כשעוד לא נגמרה מלאכת הפירות ולא התגבש עדיין חיוב במעשרות ולכן מסיקה הגמרא כי "רוב עמי הארץ מעשרין הן" (ביצה לה ע"ב).

קביעה זו, שחוזרת גם בהקשרים אחרים בבבלי, מלמדת כי ייתכן לראות בדמאי חומרה שאינה מבוססת בהכרח על המציאות. להלן בסעיף ז' נעמיק באפשרות זו ונעלה

24 מובן שניתן לטעון שספק דאורייתא הוא איסור דרבנן כשיטת הרמב"ם, ראו הפניות להלן הערה 32, אך מן הדברים כאן משתמע שמדובר באיסור דרבנן עצמאי.

25 כלומר אף שמדובר בפירות שלא נגמרה מלאכתם ולכן עוד לא הגיע זמן החיוב שלהם במעשרות, אין יוצאים מהנחה שעמי הארצות בוודאי לא עישרו את הפירות, אלא מעשרים אותם רק בתורת דמאי - דהיינו על צד הספק.

את האפשרות כי נמענו של איסור הדמאי הוא הוא עם הארץ יותר מאשר הפירות עצמם והחשש האיסורי שבהם.

4. ספק דבריהם

אפשרות נוספת לגבי מעמדו של הדמאי עולה מדברי הסוגיה במסכת שבת (כג ע"א) אשר עוסקת בנוסח הברכה על הדלקת נרות חנוכה. הגמרא מביאה שעל הדלקת נרות חנוכה מברכים "אשר קדשנו במצותיו וצונו להדליק נר של חנוכה" ותמהה: "והיכן צונו?" - כלומר לכאורה אין מצווה מן התורה להדליק נרות חנוכה והדלקה זו מקורה בתקנת חכמים בלבד. בגמרא על אתר מובאות שתי הצעות למקור החובה מן התורה: הציווי שלא לסור מדברי חכמים (דברים יז, א); והפסוק "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך" (שם לב, ז).

על דברים אלו מקשה רב עמרם:

מתיב רב עמרם: הדמאי מערבין בו ומשתתפין בו ומברכין עליו ומזמנין עליו, ומפרישין אותו ערום ובין השמשות.²⁶ ואי אמרת: כל מדרבנן בעי ברכה, הכא כי קאי ערום, היכי מברך? והא בעינן "והיה מחניך קדוש" וליכא!

(שבת כג ע"א)

רב עמרם מעמת את ההנחה שמברכים על מצוות מדברי חכמים עם המשנה המלמדת שניתן להפריש אותו ערום; ומכאן מסיק רב עמרם שלהפרשה מדמאי לא נלווית ברכה (שכן לא ניתן לברך בעירום) - והוא הדין לכל חיוב מדרבנן. דברי רב עמרם מורים כי אף הוא סבר שהדמאי הוא איסור דרבנן, באופן דומה למה שראינו בסעיף הקודם. את קושייתו של רב עמרם מיישב אב"י באמצעות הבחנה בין מצבי ודאי ומצבי ספק:

אמר אב"י: ודאי דדבריהם - בעי ברכה; ספק דדבריהם - לא בעי ברכה.

(שם)

אב"י מציע אם כן הגדרה מחודשת לדמאי כך שמעמדו לא יוצג כסתירה למצוות חכמים בכלל. לדעתו, יש להבחין בין "ודאי דדבריהם" שמברכים עליו (כאמור לגבי נרות חנוכה) לבין "ספק דדבריהם" (כגון דמאי).²⁷

26 משנה, דמאי א, ד (הובאה לעיל).

27 במסכת כתובות (נו ע"ב) מופיע דיון דומה בין אב"י לרבא בשאלה מדוע ר' יהודה סבר שסומכים על החמרים שנכנסו לעיר, כאשר אחד מהם מודה שהפירות שהוא מוכר אינם מתוקנים (כלומר אינם מעושרים) וטוען שפירותיו של חברו מתוקנים. אב"י מציע שב"ספק דדבריהם" "לא עבדו רבנן חיזוק לדבריהם כשל תורה", כפי שעשו ב"איסור דדבריהם".

את הביטוי "ספק דבריהם" אפשר להסביר לפחות בשני אופנים: ספק בדין דרבנן²⁸ או חיוב דרבנן שמקורו בספק; נראה שהגמרא הבינה אותו באופן השני שכן היא מעמתת את תירוצו של אביי עם העובדה שמברכים על יום טוב שני של גלויות שהוא חיוב דרבנן שמקורו בספק.²⁹

תירוצה של הגמרא לסתירה מדינו של יום טוב שני של גלויות היא שחכמים עשו חיזוק ליום טוב שני של גלויות כדי שלא יבואו לזלזל בו, ועל כן באופן חריג תיקנו ברכה אף שמעיקר הדין אין לברך על ספק דבריהם.

הסבר אחר לביטוי "ספק דבריהם" מופיע בחידושי הרמב"ן אשר פירש שכיוון שחיוב ההפרשה של דמאי הוא מדרבנן ומקורו בספק, אזי ברכתו - שהיא ככל ברכה (למעט ברכת המזון) חיוב מדברי חכמים - מוטלת בספק.

הא דאמרינן ספק דבריהם לא בעי ברכה דהיינו דמאי הכי קאמר אפילו לא נתעשר אין הברכה שלו אלא מדבריהם וכיון שהוא ספק לגבי הברכה הרי הוא ספק דבריהם.

(הרב משה בן נחמן, חידושי הרמב"ן, שבת כג ע"א, ד"ה הא דאמרינן)

לדברי הרמב"ן, אליבא דאביי, אומנם הדמאי הוא חיוב דרבנן אולם אין לו מעמד עצמאי בלא הספק שבו. הרמב"ן מפריד אפוא, באופן מעט מלאכותי, בין חומרת האיסור עצמו לבין הדיון בברכה, כלומר בין תשתית האיסור (ספק) לבין מקור תוקפו (חיוב דרבנן).

5. חומרה בעלמא

רבא דוחה את הצעת אביי שלפיה הדמאי הוא "ספק דבריהם", וקובע ש"רוב עמי הארץ מעשרין הן" ולפיכך אין מעשרים דמאי מכוח ספק (שהרי אין חוששים למיעוט).³⁰ לדעתו, הספק הקיים בדמאי הוא כל כך רחוק ולא משמעותי ולכן אין מברכים על ההפרשה ממנו שכן ה'סיכון' שבברכה גדול.³¹

28 כך משתמע מסוגיית עירובין מה ע"ב.

29 ראו רש"י, שבת כג ע"א, ד"ה ובעי ברכה וד"ה ספק דבריהם.

30 השוו לדבריו בסוגיה במסכת כתובות (ראו לעיל הערה 27). בסוגיה זו רבא סבור ש' יהודה התייר להאמין לחמר משום ש' בדמאי הקלו', אך לא ביאר באופן מפורש על מה מבוססת הקלה זו.

31 אפשר גם להסביר אחרת: לדברי רבא, מדאורייתא רוב עמי הארץ מעשרים ועל כן אין בפירותיהם איסור, אולם חכמים גזרו שיהיה ספק אף שאין ספק. עמדה זו מקרבת בין הרעיון של "ספק דבריהם" כטענתו של אביי לבין טענתו של רבא - שמוסיף מדוע מדובר בספק רחוק בעוד אביי מתעכב על שאלת מקור הספק. דיון הזה דומה במעט לדיון במסכת יבמות (ל ע"א) לגבי השאלה האם 'תרי ותרי' יוצר ספק דרבנן או ספק דאורייתא: למאן דאמר ש'תרי ותרי דרבנן', אז אם יש 'תרי ותרי' שאישה מקודשת - עלינו לומר שמדאורייתא היא בחזקת פנויה ורק חכמים גזרו שיהיה ספק אם היא מקודשת.

כמאליה עולה השאלה: אם מקור החיוב להפריש דמאי הוא מדרבנן ובדרך כלל נקבעת ברכה על חיובי דרבנן, מדוע לא נקבעה ברכה לדמאי? על כך משיב רש"י:

רבא אמר - ספק דדבריהם בעי ברכה, ודמאי אפילו ספק לא הוי אלא חומרא בעלמא, דרוב עמי הארץ מעשרין.

(רש"י, שבת כג ע"א, ד"ה רבא אמר)

כלומר: כיוון שהספק נעקר, ברור שמדובר בחיוב דרבנן בעל אופי שונה ולכן זוהי חומרה בעלמא ולא מצווה.

סקרנו עד עתה מספר כיוונים העולים מדברי הגמרא במקומות שונים. כעת נתבונן במספר גישות פרשניות בדברי הראשונים (בפירושם לסוגיה שהצגנו עתה, בשבת כג ע"א) החושפות התייחסויות מורכבות נוספות למעמדו של הדמאי.

ה. גישות פרשניות שונות ביחס לדמאי

1. איסור דרבנן שאין לו מקור בתורה

בפירושו לסוגיה במסכת שבת מסביר הרמב"ן את מעמדו של הדמאי בעיניו, וכך הוא כותב:

וכן יו"ט לגבי ברכות שבתפלה ספק בשל דבריהם הוא, ורבא דאמר רוב ע"ה מעשרין הן נראה לי דלא פליג אהאי טעמא דהא בהדיא אמרינן בברכות (כא ע"א)... וש"מ דספק דדבריהם לא בעי מיהדר וברוכי...

(הרב משה בן נחמן, חידושי הרמב"ן, שבת כג ע"א, ד"ה הא דאמרינן)

בתחילה מבאר הרמב"ן שרבא אינו חולק על עקרון 'ספק ברכות להקל' ומכאן שמחלוקתו עם אב"י אינה מתמצה במסגרת הלכות ברכות. לדעתו, מחלוקת של אב"י ורבא מתרחשת במישור שונה:

אלא טעמא דרבא דכיון דתקיננו רבנן וגזרו על הדמאי כמצוה של דבריהם דמאי ממש דומיא דיו"ט שני דהוא תקנתא דרבנן ולא חיישינן לספיקא ובעיא ברכה כנר חנוכה, אלא משום דכיון דרוב עמי הארץ מעשרין הן עבוד רבנן היכירא דלא לימרו כדאורייתא דמי להו לרבנן...

(שם)

לדעת הרמב"ן, רבא חולק על הסברה שלפיה יש אפשרות להבחין בשני רבדים באיסור דמאי ולעניין ברכות יש להתבונן על הספק שביסוד האיסור ולקבוע שאין מברכים.

לפי הסברו, דעת רבא היא שמשעה שנקבע איסור על ידי חכמים, אין זה משנה מהי הסיבה המונחת בתשתיתו: גזרה, תקנה, ספק או חומרה. בכל אחד מהמקרים לפנינו איסור חכמים ויש לברך עליו, כשם שביום טוב שני של גלויות נהוגה ברכה - לא כתקנה ולמרות העובדה שהוא מבוסס על ספק, אלא משום שכך הוא הדין בכל איסורי חכמים. לדבריו, הדמאי הוא המקרה החריג היחיד שבו ביטלו חכמים את הברכה והסיבה לביטול זה היא רצונם של חכמים להבדיל בין הפרשה רגילה לבין הפרשה מדמאי - כדי שלמפריש יהיה ברור שהפרשה זו אינה דומה להפרשה מדין תורה והיא אינה מבוססת אפילו על ספק דאורייתא שכן רוב עמי הארץ מעשרים.

פירושו של הרמב"ן לשיטת רבא מצייר לפנינו גוון מעניין נוסף באשר לדמאי: הקביעה שמדובר באיסור דרבנן בעל אופי ייחודי, איסור מוחלש שחכמים לא רצו לקבוע לו ברכה כיוון שעילת האיסור אינה עולה בקנה אחד עם המציאות ב'שטח'.

2. ספק דאורייתא - איסור דרבנן

ר' מנחם המאירי מביא, כדרכו, כמה הצעות לפירושה של הסוגיה במסכת שבת; לענייננו חשובה הצעתו השלישית:

ויש בזה דעת שלישיית לקצת מפרשים לפסוק באיזה מן הדעות ולהוסיף בו שכל ספק שבעולם נקרא ספק דדבריהם שלא חייבה תורה על הספקות וחכמים החמירו עליהם.

(הרב מנחם המאירי, בית הבחירה, שבת כג ע"א, ד"ה ויש בזו)

טענתו של המאירי בשם "קצת מפרשים" היא ש"ספק דדבריהם", כפי שמכנה אב"י את הדמאי, הוא למעשה ספק דאורייתא - שכן אין ידוע אם הפרישו תרומות ומעשרות מן הפירות - אלא שהתורה לא אסרה את הספקות ורק חכמים אסרו אותם. במובן זה מדובר בספק שהוא "דדבריהם"³².

32 הראשונים נחלקו האם הדין הידוע 'ספק דאורייתא לחומרא' מקורו מן התורה או מדברי חכמים (כלומר האם התורה אסרה את הספק או שמא רק חכמים אסרו זאת), ובדיון זה מעורבות הפרשיות העוסקות בספק סוטה, ספק ממזר וכן דינו של אשם תלוי. יש אינספור מקורות לעניין זה, ואפנה רק לחלקם: ויקרא ה, יז-יט (דין אשם תלוי); משנה, כריתות ד, א; כריתות יז ע"ב; קידושין עג ע"א; משנה תורה, הל' טומאת מת ט, יב; שם, הל' איסורי ביאה יח, יז; שם, הל' שגגות ח, ד; הרב שלמה בן אדרת, חידושי הרשב"א, קידושין עג ע"א, ד"ה ממזר ודאי הוא דלא יבוא; הרב אריה לייב הכהן, שב שמעתתא, שמעתתא א; הרב יצחק מינקובסקי, קרן אורה, יבמות לז ע"א; הרב שמעון שקאפ, שערי יושר, שער א, פרק ג.

בהקשר זה יש לציין גם את שיטת הראב"ד הצועד בכיוון דומה. בכמה מקומות פסק הרמב"ם שאין מברכים על ספקות - כגון אנדרוגינוס שאין מברכים על מילתו מפני שאינו זכר ודאי³³ - ואת הכלל שבדבר סיכם בהלכות חנוכה:

אף על פי שקריאת ההלל מצוה מדברי סופרים מברך עליה "אשר קדשנו במצותיו וצונו" כדרך שמברך על המגילה ועל העירוב, שכל ודאי של דבריהם מברכין עליו אבל דבר שהוא מדבריהם ועיקר עשייתן לו מפני הספק כגון מעשר דמאי אין מברכין עליו, ולמה מברכין על יום טוב שני והם לא תקנוהו אלא מפני הספק? כדי שלא יזלזלו בו.

(משנה תורה, הל' מגילה חנוכה ג, ה)

על דברים אלו הוסיף הראב"ד את ההערה הבאה:

אמר אברהם: זה הטעם לאביי אבל רבא חלק עליו ואמר שאין הטעם לדמאי אלא מפני שרוב ע"ה מעשרין הם אבל ספק אחר אפילו בדרבנן מברכין. (הרב אברהם בן דוד, השגות הראב"ד על משנה תורה, הל' מגילה חנוכה ג, ה)

דברים דומים כתב לגבי מילת אנדרוגינוס:

אמר אברהם: אם אנדרוגינוס ספק מברך עליו מפני שהוא ספק דאורייתא ועל ספק דאורייתא מברכין, חוץ מן הדמאי מפני שרוב עמי הארץ מעשרין הן עכ"ל. (שם, הל' מילה ג, ו)

דמאי, אליבא דהראב"ד, הוא אם כן ספק דאורייתא שאין מברכין עליו ולא איסור דרבנן שיסודו בספק, באופן דומה להצעה שראינו בדברי ר' מנחם המאירי. למעשה, חלוקה הראב"ד על הרמב"ם הן בשאלה האם מברכים על ספק דאורייתא (כמו מילת אנדרוגינוס), הן על מסקנות הסוגיה הנוגעת לדמאי ולהגדרתו, והן על פסיקת ההלכה: לדעת הראב"ד יש לפסוק כרבא (וככלל הפסיקה המקובל) ואילו הרמב"ם פסק ככל הנראה כאביי.

יש לשים לב כי הראב"ד מעיר שלשיטת רבא רק דמאי פטור מברכה, מפני שרוב עמי הארץ מעשרים, אבל על ספק אחר, אפילו דרבנן, יש לברך; ומדבריו משתמע כי לדידו הדמאי הוא ספק דאורייתא.

33 ראו משנה תורה, הל' מילה ג, ו.

3. לכל הדעות רוב עמי הארץ מעשרים

לפי ההסברים השונים שראינו, אביי ורבא נחלקו ובמרכז מחלוקתם השאלה האם הטיעון "רוב עמי הארץ מעשרים" תקף; אלא שכפי שמעיר ר' מנחם המאירי, אם נבחר את סוגיות הגמרא השונות שבהן עולה טיעון זה, נגלה שהטיעון מובא לעיתים בפיו של אביי ולעיתים בפיו של רבא. הכיצד?
לדידו של ר' מנחם המאירי, המפרשים נדחקו להסביר את החילופים הללו, בעוד לדעתו ההסבר פשוט יותר:

עיקר הדברים שטעם זה, ר"ל [=רצוני לומר] "רוב עמי הארץ מעשרין הם", כללי הוא לכל ושניהם סוברים כן אלא שכל שנראה לתנא או לאמורא לישען בטעם אחר נוח לו בכך שלא לישען על משענת חסידותו של עם הארץ ופעמים סובר זה שיש לו טעם אחר ואינו צריך לרוב עמי הארץ והאחר אין אותו הטעם ערב לו וחוזר לו לטעם הקדום שאמרנו וזהו החלוק שיש ביניהם.
(הרב מנחם המאירי, בית הבחירה, שבת כג ע"א, ד"ה הרבה סוגיות)

לפי הצעתו של ר' מנחם המאירי, אין חולק על כך ש"רוב עמי הארץ מעשרים" ולמעשה אביי ורבא מסכימים על כך אלא שלא נוח להם "לישען על משענת חסידותו של עם הארץ" כלשונו הנאה של ר' מנחם המאירי; ולכן, כשנמצא להם טעם אחר העדיפו אותו על פני נימוק זה.

גישתו של המאירי, המלווה בקורטוב של הומור דק, נוגעת להבנתי ביסוד מהותי מאוד בענייני הדמאי. ר' מנחם המאירי מציע כי לכל הדעות הדמאי אינו איסור שיש לו קשר לספק בתרומות ומעשרות, אלא שהאמוראים ביקשו להסתיר את העובדה שאפילו עמי הארצות מעשרים את פירותיהם והעדיפו להשאיר את משנת אבות על תילה כתפיסה מוסרית וחברתית ראויה: "אין בור ירא חטא, ולא עם הארץ חסיד" (משנה, אבות ב, ה).

ו. מהותו של הדמאי - הצעה מחודשת

ראינו עד עתה כמה וכמה אפשרויות להבנת איסור הדמאי. לפי אפשרות אחת, הדמאי הוא ספק דאורייתא, אלא שעל הצעה זו יש לתמוה: מדוע נתייחדו לו שם מיוחד ואף מסכת עצמאית? ייתכן שהתשובה לכך מצויה ב'יום טוב שני של גלויות' שאף הוא ספק שנקבע כאיסור נבדל (אולי מפני שהוא נושא על גביו מטען שונה מזה שנושא עליו כל ספק דאורייתא אחר). כך, הארגון המיוחד של ההלכות הפך לתקנת חכמים נפרדת שרק

ביסודה יש ספק (או כפי שניסח הרמב"ן: הסיבה לתקנת חכמים אינה חשובה לאחר שזו קיבלה מעמד עצמאי). אולם לפי תשובה זו, אין להגדיר את הדמאי כספק דאורייתא. אפשרות נוספת שעלתה בין השיטים היא שזהו איסור תורה שהותר באכילה במקרים רבים ולכן הוא מהאיסורים הקלים. לפי אפשרות שלישית, זהו איסור דרבנן שלא התבררו מהותו וטעמו, כיוון שרוב עמי הארץ מעשרים. לפי הצעה אחרת, זהו אכן ספק דאורייתא - כלומר ספק טבל - אלא שהתורה לא אסרה את הספקות ועל כן מדובר באיסור דרבנן (אך גם כאן יש לתהות מדוע נקרא לאיסור שם מיוחד). אפשרות נוספת, שהזכרנו כבר, היא שמדובר באיסור דרבנן שיסודו בספק כדוגמת 'יום טוב שני של גלויות'. אפשרות אחרת, שנרחיב בה עתה, היא שמדובר בחומרה של חכמים שאין לה כל קשר לריאליה, שכן בחינה סטטיסטית מגלה ש"רוב עמי הארץ מעשרים".

קשת האפשרויות לגבי הבנת איסורו של הדמאי או ספקו מתרחבת ככל שמעמיקים בסוגיות השונות ובפרשנותן. למעשה, מדובר בתופעה שאין לה אח ורע: אנו מוצאים הגדרות שונות ומגוונות לאותו האיסור - והן נעות מ'ספק דאורייתא' ועד 'חומרא בעלמא'. סיכום ממצאי העיון מורה שכמעט כל האפשרויות קיימות ו'כל התשובות נכונות'. עם זאת, נדמה לי שניתן ליישב את הקושי שבהצגתו המשתנה של הדמאי ולהציע הצעה שמפזרת מעט את הערפל האופף את הדמאי.

עיון בהלכות מעשר ב'משנה תורה' של הרמב"ם, העוקב את סדר ההלכות שבמשנה, עשוי לחשוף נקודת מבט אפשרית על איסור דמאי. בפרק ט' פותח הרמב"ם בתולדות הגזרה על הדמאי המיוחסת ליוחנן כוהן גדול, ומבוססת על בדיקה שעשה ובמהלכה מצא שעמי הארץ מקלים ואינם מפרישים מעשר ראשון ושני. בעקבות הבדיקה, הגדיר יוחנן כוהן גדול מעמד של אנשים נאמנים הנבדל ממעמד עמי הארץ שפירותיהם הוגדרו מעתה כדמאי (משנה תורה, הל' מעשר ט, א). בהמשך מזכיר הרמב"ם אילו חיובי הפרשה חלים ביחס לפירות דמאי ואילו לא, וכיצד נעשית ההפרשה מדמאי, ובכלל זאת שאלת הברכה על ההפרשה (ט, ב-1). מן הדיון המקדים והעקרוני עובר הרמב"ם לדון בשאלות היישומיות של הלכות דמאי. הוא דן במקרה של אדם שהוזמן לאכול סעודת שבת אצל חבר שאינו נאמן מבחינתו על המעשרות ומפרש כיצד יכול הלה להפריש מראש ממה שיאכל בשבת - אף שהמאכל אינו ברשותו קודם השבת (ט, ז). עוד דן הרמב"ם מה יעשה אותו אדם אם עם הארץ נותן לו לשתות מכוסו, שהרי הפרשה מנוזלים מסובכת יותר וצריכה להיעשות בדרך של הותרה בכוס (ט, י). הרמב"ם דן באשר לפועל שאינו מאמין לבעל הבית בענייני תרומות ומעשרות (ט, יא); במידת המחויבות של הנחתומים ביחס להפרשה מדמאי (ט, יב); וכן בדין שניים שבצרו את כרמיהם לתוך גת אחת, ואחד מהם אינו נאמן על המעשרות (ט, יג).

מדיונים אלו עובר הרמב"ם לדיונים לגבי היחסים במשפחה שאחדים ממנה הם עמי הארצות. הוא דן במעמדו של עבד של עם הארץ שנמכר לחבר (י, ג); במצבים שבהם האב עם הארץ אך אחד מבניו קיבל על עצמו נאמנות (י, ד), או בזוג 'מעורב' שהאיש עם הארץ ואשתו נאמנת ולהפך (י, ה). בהקשר זה עולות הדילמה של אדם שהוזמן למצור בסעודת עם הארץ שעה שהוא עצמו מקפיד ונאמן (י, ו); האפשרות של אב לתקן מאכלים שבנו אוכל אצל עם הארץ (י, ז); האפשרות להאכיל דמאי לאורחים או לעניים והחובה להודיע להם על כך (י, יא); הגבייה לצדקה ודין הפירות שנגבו לצורכי צדקה (י, יב); והאפשרות של רופא להאכיל פירות של עם הארץ לעם הארץ (י, יג).

רפרוף מהיר על פני הלכותיו של הרמב"ם מורה בבהירות שהשאלה המרכזית שהדמאי מעורר היא שאלה חברתית. התעלמות מן השאלה ההיסטורית ובחינה פנומנולוגית של המושג מגלה שאיסור הדמאי גרר התגבשות של מעמדות שונים והבחנה בין 'מקפידים' ל'אינם מקפידים'; ודומה אפוא שזוהי גם מהותו. לפנינו איסור שנוגד מתוך ההכרח ליצור הבחנות חותכות בין אוכלוסיות שונות. במובן זה, הדמאי הוא הקפדה שעניינה הגנה וביצור של שכבות אוכלוסייה שמרניות באמצעות חומרות כשרותיות - באופן דומה למה שנהוג כיום בחוגים דתיים שונים ואשר הקשר בינן לבין הממד ההלכתי המונח בתשתיתן כרוך לעיתים בלא-מעט התפתלויות הלכתיות.

קריאה מדוקדקת מגלה שהמסכת מציגה את ההבחנה הזו כעניין לגיטימי, ולצורך כינונה של קריאה כזו יש להמיר את המושג 'ספק' במושגים 'חשד' ו'חשש'. תמורה כזו מסייעת להבין טוב יותר את כללי המערכת החשדנית שביסודה ההבנה שלא לכל העולם סטנדרטיים הלכתיים זהים ומי שאינו מוכן לשאת על עצמו 'תו תקן' אינו יכול לתבוע אמון מלא. ההססנות והחשש מאכילת מאכלים שאינם מתוקנים מבססים צורך בכתיבת מסכת חברתית - כך שיינתן ביטוי לחשש הטבעי, המתבקש מן הרצון לקיים מצוות כהלכתן, מחד-גיסא; ומאידך-גיסא, וזהו עיקר עניינה של המסכת, תתאפשר השמירה על יחסי רעות וקרבה בין כלל שכבות העם.

המושגים השונים המשמשים בדיון משרתים את ההבדלים בין הבעיות השונות שעשויות לצמוח. על השאלה האם להיענות להזמנה של מי שאינו מקפיד משיבה המסכת בחיוב, בעוד את בעיית העישור היא מציעה לפתור באופן עצמאי, עם הקלות מסוג התניה וכיוצא בה. באופן דומה היא משיבה לשאלה האם לעניים מותר לאכול פירות כאלה, ואילו השאלה כיצד לתקן פירות דמאי במרחב הפרטי, במנותק מן השאלה

החברתית, נענית בניסוחים מחמירים יותר, וגם כאן נמצא הבחנה בין ההפרשה עצמה לבין דיני חומש ואונן וכיוצא בהם.³⁴ לאורך כל הדרך מה שמוליך את המסקנות ההלכתיות ואת רף האיסורים הוא ההיגיון הבריא ורמת החשש הריאלי, ולא גדרי האיסור המוצהרים. המעטפת הריאלית, 'פירות עם הארץ', יוצרת את הגיוון המרובה באופני המימוש של האיסור ואת היחס המשתנה אליו.

ז. סיכום

פתחנו את המאמר בהצגת השאלה היסודית לגבי מהותו של הדמאי, וביקשנו לענות עליה. צעדנו בעקבות משניותיה של מסכת דמאי והסוגיות בכבלי ובירושלמי העוסקות בו או מאזכרות אותו. העלינו כמה הצעות להבנת מהותו, הנסמכות על אותן משניות וסוגיות, ולבסוף ראינו כמה גישות בדברי הראשונים. בשלב האחרון צעדנו לאור סדר הלכותיו של הרמב"ם ובעקבות זאת העלינו את ההצעה המחודשת כי איסור הדמאי הוא ביסודו איסור חברתי-הלכתי שמטרתו היא התייחסות לקיומם של מעמדות שונים בעם ישראל בכל הנוגע להקפדה על כשרות, והסדרת היחסים בין מעמדות אלה.

34 כפי שצינינו לעיל (הערה 1 ועוד), בכמה מקורות מבואר שיוחנן כוהן גדול הוא שתיקן את הדמאי. מסתבר שבתקופתו חל ייצוב מסוים שאפשר את החזרת הסדרים לתקנם, והוא ניצל זאת לתקנת עישורו של הדמאי. יוחנן כוהן גדול אינו תנא; הוא נושא משרה ציבורית ונקודת מבטו היא זו של איש שררה ושלטון. הרעיון שחייב הדמאי מעוגן בגזרת 'מלכות', ולא בהחלטה הלכתית גרידא, מתיישב היטב עם הסברה שמה שעמד ביסוד האיסור הוא ההבניה המעמדית החברתית (אם לא כמהות אז כסנקציה). לניתוח שונה של סוגיה זו ומגמותיו של יוחנן כוהן גדול, ראו הרב בנימין לאו, חכמים, א, ירושלים תשס"ו, עמ' 110-111.